

nám jevílo jako ústrojnější členění probírané látky uvnitř tradičních vývojových období spíše podle jednotlivých literárních žánrů, jak se s tím v recenzované knize setkáváme pouze u některých kapitol.

Jedním z cílů knihy je i to, aby se student s antickou literaturou seznámil alespoň v překladech. Tomu napomáhá přiložený přehled o překladech jednotlivých antických autorů do polštiny (382—388). V bibliografickém přehledu odborné literatury (385 a 388 a násl.) přece však jen poněkud překvapuje, že autorky uvádějí výhradně odbornou literaturu polskou. Domníváme se, že byt jde o stručný přehled antické literatury, přece jen by v publikaci, jež obsahuje téměř 400 stran, neměla chybět jména základních prací o dějinách řecké a římské literatury, vzniklých v odborné světové literatuře.

I přes uvedené připomínky lze konstatovat, že práce Marie Cytowské a Hanny Szelestové Literatura grecka i rzymaska w zarysie je počin záslužný a potřebný; podobný přehled dějin antické literatury by jistě přivítali i naši budoucí středoškolsí učitelé humanitních oborů, kteří musí v rámci přehledu dějin světové literatury seznámat své žáky s antickou literaturou, často jim však podobná příručka chybí, neboť i poslední vydání Stručných dějin řecké literatury a Stručných dějin římské literatury z pera F. Stiebitze je již dávno rozebráno.

Dagmar Bartoňková

Antologia anegdoty antycznej, przel. Jerzy Lanowski, Wrocław, Ossolineum 1984, stran XVIII+198.

Jerzy Lanowski nabízí polskému čtenáři již potřetí možnost seznámit se s bohatstvím antického humoru. Jeho vydání antologie antické anekdoty je navíc obohaceno i kresbami, jež pořídil Tomasz Łowicki. J. Lanowski se tentokrát zaměřil na humor méně známých antických autorů, širší čtenářské veřejnosti méně snadno dostupných, a jejich anekdoty seřadil v chronologické posloupnosti událostí či osobností, jež inspirovaly vznik jednotlivých anekdot — od nejstarších dob řecké historie, přes slavné řecké tragiky, filozofy, přes období helénistické, římskou republiku až k římským císařům a filozofům. Výboru anekdot je předeslán stručný úvod, v němž Lanowski podává nejprve výklad o anekdotě z hlediska filologického i literárně-historického a poté čtenáře seznamuje s autory, jejichž anekdoty překládá. Jde o Athenaia, Stobaia, Aula Gellia, Sexta Aurelia Victoria, Macrobia, Diogena Laertia. Jde jistě o práci záslužnou, jež má za úkol čtenáře nejen pobavit ve chvílích oddechu, nýbrž i nevtíravým způsobem poučit o bohatství a pestré škále antické slovesnosti.

Dagmar Bartoňková

Helga Kaiser-Minn, Die Erschaffung des Menschen auf den spätantiken Monumenten des 3. und 4. Jahrhunderts. Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 6. Aschendorfsche Verlagbuchhandlung, Münster 1981. Stran 137, jmenný a věcný rejstřík, 52 černobílých obrazových příloh.

Autorka si v úvodu své práce klade za cíl prozkoumat raněkřesťanský obrazový cyklus názornující stvoření člověka z hlediska jeho původu, obsahové a formální návaznosti na starší pohanské, případně i židovské předlohy, jejichž existence se hypoteticky předpokládá. Nejstarší známé doklady tohoto motivu jsou doloženy na křesťanských sarkofázích ze začátku a průběhu 1. poloviny 4. století. Obecně se předpokládá, že tato tematika se v raněkřesťanském umění prosadila po vzoru pohan-

ského cyklu o stvoření lidstva Prométheem. Tento mytologický okruh se stal běžným v pozdně římském sepulkrálním umění.

H. Kaiser-Minn si tedy zvolila pro svou disertační práci, v rozšířené formě následně publikovanou, značně komplikovaný a již řadu let diskutovaný problém vztahu pohanského a křesťanského motivu podobného obsahu. Je třeba předeslat, že srovnání pohanského a křesťanského motivu stvoření člověka může vést k řadě překvapivých závěrů. Při jejich formulaci je však třeba si počínat velmi opatrně a vyhýbat se složitým a neplodným spekulacím, které se zde na první pohled nabízejí. Všechny detaily filozoficko-náboženského proudu, z něhož v pozdní antice čerpana prométheovská tematika uplatňovaná především v pohanském sepulkrálním umění ve 3. století, nelze dnes zcela spolehlivě ozřejmit vzhledem k troskovitému stavu dostupných písemných informací. Právě pokud jde o vědeckou akribii a důkladnost jednotlivých zdůvodnění, je práce H. Kaiser-Minn na vysoké úrovni a lze říci, že novým tvůrčím způsobem shrnuje všechny základní otázky daného problému, i když k jednotlivostem lze mít určité výhrady.

V první části monografie se autorka zabývá důkladným popisem a obsahovým rozбором motivu stvoření člověka v raněkřesťanském umění, kde je tato tematika doložena omezeným počtem dochovaných památek, navíc o správnosti tohoto výkladu lze v určitých případech mít pochybnosti. Z deseti sarkofágů, které kdysi byly brány v úvahu, autorka správně vylučuje vatikánský, tzv. Pronubin sarkofág, protože zde zobrazený motiv je třeba interpretovat jako znovuoživení podle starozákonního Ezechielova vidění, nikoli stvoření. K nejlepším dokladům křesťanského stvoření člověka patří obrazové ztvárnění této tematiky na lateránském sarkofágu č. 104 (tzv. „dogmatickým“) a na jemu podobném sarkofágu, jenž byl nedávno nalezen v Trinquetaille u Arles. Na základě ikonografie stvoření na obou zmíněných památkách lze tento motiv identifikovat na fragmentech dvou dalších sarkofágů římské proveniencie, dochovaných v galském prostředí — fragmenty z Die a Martres-Tolosane. Formálně je pohanské prométheovské předloze nejbližší obraz stvoření na sarkofágu z Campii. Znázornění stvořitele zde přímo navazuje na typ Prométhea, asistující Kristus připomíná svou přítomností motiv Athény. V případě neapolského fragmentu víka sarkofágu křesťanské dívky Cyriaky je v roli stvořitele zpodoběn dokonce mladistvý Kristus. Detailně vyjádřené stvoření pravděpodobně nebylo znázorněno na fragmentárně zachované scéně tzv. Bileáмова sarkofágu. Spíše jde o kontaminaci motivu sedícího Boha a prvotního hříchu, kde přítomnost Boha navozuje zároveň i význam stvoření. Sporná zůstává ikonografie dvou památek. V první řadě je to fragment ze San Callisto. V jeho případě J. Wilpert došel k závěru, že jde o zlomek scény stvoření. Jednotlivé ikonografické prvky jsou však použity odlišným způsobem než u dalších památek. Zásadní výhradou zůstává to, že sedící draperiová postava je zde umístěna na pravou stranu, na rozdíl od křesťanských a většiny pohanských obrazů tohoto typu je tedy orientována zprava doleva. Navíc, jako sedadlo je zde užitá „sella curulis“, která je v ikonografiích vyhrazena pro představitele římské moci tak, jak vystupují např. ve scéně se třemi babylónskými židy odmítajícími adoraci Nabukadnesarova obrazu, nebo ve znázornění Kristova soudu před Pilátem. Nejasná zůstává rovněž interpretace jedné scény z pozdně galského sarkofágu z Loudonu. Vyskyt motivu stvoření člověka lze tedy omezit na šest jistých a dvě až tři sporná znázornění.

V další části se autorka zaměřila na popis a výklad památek pohanského umění, kde je znázorněn Prométheus jako stvořitel. Na rozdíl od předchozí kapitoly zde postupuje podle přesného metodického klíče — jednotlivá zobrazení rozdělují podle způsobu znázornění scény a významu sdělovaného děje. Ztvárnění prométheovského motivu vzniku prvních lidí je úzce spjata s literární podobou mýtu o Prométheovi jako stvořiteli, který se vytvořil v návaznosti na báji o Prométheovi dárci ohně. V písemných pramenech se poprvé objevuje ve 4. stol. př. n. l. Jeho prvním odrazem jsou znázornění na gemmách. V římském prostředí byla od 1. stol. n. l. do mýtu včleněna Athéna, která duši, znázorňovanou v podobě motýla, oživuje Prométheem vymodelované postavíčky. Tato okolnost dokazuje, že tato verze báje musela vzniknout v řeckém prostředí, neboť označení pro duši *ψυχή* a název motýla jsou v řečtině homonyma. Na základě této literární verze pak vznikly i výtvarné doklady této tematiky, která se dočkala obliby zejména v pozdně antickém sepulkrálním umění. Všechny existující doklady, ať už jde o fresky v hrobkách (2 doklady), nebo sarkofágové reliéfy (13 dokladů) včetně vzácně dochované podlahové mozaiky z Filippo-

pole (datov. k r. 248) mají výrazný alegoricko-náboženský obsah řešící vznik člověka a jeho zánik. Je pravděpodobné, že obrazová verze znázornění mýtu o vzniku člověka má svůj původ v helénizovaném Egyptě, kde od 18. dynastie existovaly obrazy znázorňující stvoření člověka bohem Chnúmem a jeho oživení bohyní Heket.

Autorka analyzuje jednotlivé památky podle významových nuancí vyplývajících ze způsobu znázornění prométheovského mýtu. Ten se nevyskytuje osamocně, ale je včleněn do širšího kontextu, který vyjadřuje vznik a zánik člověka. V tomto pojetí jsou nejdůležitější momenty lidské existence rozděleny do tří fází označených Weitzmannem jako stvoření (Erschaffung), oživení (Beseelung) a smrt a znovuoživení (Belebung). Prométheovská tematika je významově rozmanitější než křesťanské stvoření člověka. Základní schéma představované Prométheem modelujícím lidi a ve většině případů i Athénou je doplněno přítomností Herma, který zde vystupuje jako psychopompos, tj. průvodce duší zemřelých. Omezení lidského života svou přítomností symbolizují Moiry, jeho věčnost naopak božstva kosmického charakteru. Původně chthonický význam tří protagonistů — Prométhea, Athény a Herma — se v pozdně antickém chápání mýtu o vzniku a zániku života transformoval v jejich sóteriologické pojetí; to se uplatnilo především ve významu Prométhea. Na dvou dětských sarkofázích s touto tematikou (Kapitolské muzeum a Louvre) je kromě stvoření a smrti člověka znázorněno i uloupení ohně Prométheem a jeho následné potrestání.

Autorka člení jednotlivé doklady jednak podle seskupení na skupinu Prométheus, Athéna a Prométheus, Athéna a Hermés a rovněž podle významu, který převládá v případě jednotlivých znázornění. Tyto obrazy vyjadřují prostřednictvím schématu vzniku a zániku buď protiklad života a neodvratnosti smrti, nebo je v nich obsažena naděje na únik před smrtí. H. Kaiser-Minn správně interpretuje význam jednotlivých dokladů znázornění prométheovského mýtu, pečlivě analyzuje i sebemenší odlišnosti sekundárně připojených motivů a snaží se pro ně nalézt vhodné vysvětlení, i když to vzhledem k troskovitosti dochování této tematiky často není možné — viz str. 45, kde přítomnost býka a osla na vatikánském fragmentu vysvětluje tím, že se jedná rovněž o živočichy stvořené Prométheem. Je však třeba připomenout, že nedocenila jednotlivé aspekty významu znázornění Herma. Na některých obrazech (vatikánský fragment a mozaika z Philipppole) je Athénina funkce substituována právě Hermem, který vedle Prométhea má úkol oživovat lidi. Nejjasněji je tento aspekt Hermovy role vyjádřen na sarkofágu z Neapole, kde je znázorněn jako vykupitel duší zemřelých z podsvětí. H. Kaiser-Minn nemohla mít k dispozici práci B. Cambet-Farnoux, *Mercure romain*, která vyšla v Římě roku 1980. Autor s odkazem na římské literární zdroje (Petronius a Vergilius) vyzvedává dvě hlavní funkce chthonického Herma. Ten je charakterizován nejen jako „psychopompos“, tj. provázecí duše do podsvětí, ale na druhé straně také jako „anagogos“, tj. vyvádějící je ven. Určitým nedostatkem posuzované monografie je to, že autorka nebere v úvahu právě tento aspekt Hermovy funkce.

Třetí část publikace je věnována srovnání křesťanských a pohanských památek, na nichž je znázorněno stvoření člověka. Autorka hledá obsahovou analogii mezi křesťanskou a sóteriologicky pojatou tematikou prométheovskou. Polemizuje s nespornými snahami dřívějších badatelů, kteří se snažili dokázat prolínání obou okruhů na jednotlivých památkách — např. v případě chybného výkladu tzv. znázornění Adama a Evy na kapitolském sarkofágu. Na této památce je mýtus o Prométheovi znázorněn v nekomplexnější formě, jednotlivé epizody jsou úzce spjaty s motivem lidského osudu. Domnívám se, že v takto výlučně chápané prométheovské tematice nelze spatřovat pronikání křesťanských vlivů, ale že plně patří k pohanskému mýtu, jehož filozoficko-náboženské pozadí nám však není, bohužel, příliš známo. Za méně podstatné autorka považuje vzájemné formální souvislosti mezi pohanským a křesťanským typem znázornění stvoření člověka, i když právě zde je návaznost křesťanského motivu na pohanský nejvíce patrná: umělci pracující na výzdobě křesťanských sarkofágů využili orientace scény vyjadřující přirozeným způsobem počátek lidské existence a biblických paradigmat spásy, po vzoru Prométhea znázornili křesťanského stvořitele a podle Athény do tohoto motivu uvedli Krista. Sekundárních motivů bylo využito pro ztvárnění obrazu Adama a Evy se stromem pokušení a oživaných lidských postaviček ve scéně tzv. Ezechielova vidění.

V poslední části publikace autorka zkoumá pravděpodobné nábožensko-filozofické zdroje, na jejichž základě do pozdně antického umění, především sepulkrálního

směru proniklo a rozšířilo se využití Prométhea. Postupně probírá názory, které v souvislosti s touto tematikou byly vysloveny — tj. teze o vlivu novoplatónské filozofie, hermetických spisů, novopythagorejského učení, o hypoteticky předpokládaném vlivu židovského prostředí formou raných a nám neznámých ilustrací rukopisů Geneze. V úvahu bere i informace, které nám mohou poskytnout jak pohanské, tak křesťanské náhrobní nápisy z pozdně antického období. Za nejpravděpodobnější zdroj uplatnění prométheovské tematiky považuje platónskou tezi o dichotomii člověka chápaného jako spojení materiálního pozemského těla a božského principu duše. Tato teze znovu vstoupila do popředí v novoplatonismu. Přesto tento směr v zásadě neovlivnil uvedení prométheovské tematiky do výtvarného umění, protože její první doklady můžeme datovat již do doby před polovinou 3. století. Zjednodušeným chápáním úlohy Herma autorka plně nedocenila úlohu tzv. hermetických spisů a sóteriologické charakteristiky obou božstev, která jsou protagonisty daného tématu. V dalším bádání by bylo třeba se zaměřit na vztah Prométhea a Herma.

V závěru lze konstatovat, že práce H. Kaiser-Minn představuje podstatný pokrok ve zpracování této problematiky pozdně antického pohanského i křesťanského umění. Autorka tento okruh pojednala velmi důkladně a za přínos její práce považují i to, že v závěru naznačuje i směry, kterými by se mělo ubírat další studium této otázky.

Marie Pardyová

Giovanni Cupaiuolo, **Bibliografia Terenziana (1470—1983)**, Napoli 1984, stran 551.

Péčí G. Cupaiuoly se nám dostává poprvé do rukou kompletní přehled o literatuře vztahující se k jednomu z dvou největších autorů římské komedie, P. Terentiovi Afrovi. Cupaiuolova práce nevznikla náhodou, nýbrž je součástí plánovaného soustavného výzkumu dějin antického dramatu a představuje mnoholetou houževnatou a trpělivou práci, jejíž výsledky však přinesly dílo, které se jistě stane nepostradatelnou součástí knihovny každého, kdo se zabývá antickou komedií.

Rozsáhlá práce se skládá ze dvou hlavních částí: v prvním oddíle (11—274) jsou registrovány edice Terentiových komedií — kromě originálních verzí tu jsou zahrnuty i překlady, nejrůznější úpravy textů, parodie, imitace apod., v oddíle druhém (275 až 503) pak odborné studie vztahující se k terentiovské problematice. Hlavním kritériem pro uspořádání jednotlivých prací je tu měřítko chronologické.

Jak je to zjevné z podtitulu, autor svůj výzkum započal studiem pramenů z konce 15. století a dostává se až k době současné, tj. k roku 1983. Po výčtu kompletních edicí (37—138) uvádí přehled kompletních vydání spojených zároveň s překladem (138—155), kompletních překladů (156—171), částečných vydání (171—176), částečných vydání textů s překladem (176—181), překladů částečných vydání (181—185) a posléze následují v abecedním pořádku jednotlivé Terentiovy komedie s údaji o jejich edicích a překladech. Je zajímavé sledovat, do kterých jazyků byl Terentius překládán i v kterých časových obdobích se tak dělo. Nejde totiž jen o hlavní světové jazyky, jako je angličtina, francouzština, němčina, italština, španělština, setkáváme se i s turečtinou, arabštinou, japonštinou, novou řečtinou, svernými jazyky, jazyky slovanskými, mezi nimi samozřejmě i s češtinou.

Část druhá recenzované publikace si nejdříve všímá rukopisné tradice, kritických výkladů textů v antice i ve středověku (kap. I—III, str. 277—321), od str. 321 je pak věnována pozornost moderním vědeckým bádáním o Terentiovi, přičemž bychom tu chtěli zdůraznit, že si autor důkladně všímá rovněž vědeckých prací z pera ruských a sovětských literárních vědců, pro jejichž stati, které nejsou zahrnuty v *L'Année Philologique*, Cupaiuolovi posloužily především údaje z publikace *Drevnjaja Grecija i drevnij Rim*, Moskva 1961. Tato část knihy registruje nejdříve monografie a rozsáhlejší studie, pak přehled bádání o jednotlivých komediích, o jejich lexiku, jazyku a stylu, všímá si prosodie a metricky, a konečně divadelní techniky u Terentia. Z přehledu se ozřejmí, kolik pozornosti věnovali jednotliví badatelé problémům sociálním, ideologickým, politickým, právu, náboženství i mytologii, pedagogickým i jiným otáz-